

UOT 82.091

**ƏDƏBİ SİMALARIN SOVET REJİMİNDƏN NARAZILIĞINI ŞƏRTLƏNDİRƏN
AMİLLƏR (Ə.Hüseynzadə, Ə.Cavad, A.İldırım və C.Cabbarlı yaradıcılığı əsasında)**

BAYRAMOVA GÖZƏL AZƏR qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant
e-mail: sevashah@mail.ru

Açar sözlər: mücadilə, rəmz, ulduz, poetik, faciə.

Türk xalqlarının ortağ dəyərlərinə istinad, milli birliyə nail olmaq, etnik-mədəni sistemi parçalanma və ayrılma təhlükəsindən xilas etmək keçən əsrin başlanğıcı ərəfəsində və ilk onilliklərdə ictimai fikrin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri kimi ön mövqeyə çıxır. Heç şübhəsiz ki, belə məqamlarda ədəbi-bədii təcrübə digər ictimai şüur formaları kimi fəallıq qazanır, geniş xalq kütlələrinin arzu və istəklərinin, istiqlal və azadlıq ideallarının yetkin bir səviyyəyə çatmasında özünəməxsus rol oynayır.

Əli bəy Hüseynzadənin naşiri və baş yazarı olduğu «Həyat» və «Füyuzat»ın səhifələrində azadlıq və hürriyyət insanlığı irəliyə, yüksəliş və tərəqqiyə aparan bir məfkurə istiqaməti kimi qiymətləndirilir. İctimai-publisistik düşüncələrində o, vaxtilə belə bir qənaətə gələrək yazırdı: «Hürriyyət!.. O nə qüvvədir ki, yalnız zikri belə inşirahi-dərunə, səfayi-qəlbə badi oluyor. Zehinləri, fikirləri, xəyalları, bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülviyyətə sövq ediyor!... Yalnız zikrin eşidən insanların qanadlanıb uçacaqları, fazalara pərvaz edəcəkləri dəliyor!... [8.36]

Real həyati yaşantılar, dövrün və zamanın həqiqətləri, türk qövminin başına açılan min bir bəlalər Əli bəy Hüseynzadənin elə ictimai fəaliyyəti kimi ittihad uğrunda apardığı fasiləsiz mücadilələrin davamını, əks-sədasını onun ədəbi-poetik irsində də izləmək mümkündür. Bu mənada ilk dəfə «Dəbistan» məcmuəsinin 1906-cı il 7 dekabr tarixli sayında, sonra isə «Türk yurdu» məcmuəsinin 1912-ci il ikinci sayında dərc olunan «Hali-vətən» şeirində milli dərd və faciələrin ümumi mənzərəsi göz önünə gətirilir, vətənin başı üstünü alan təhlükələr poetik bir təhkiyə ilə nəql olunur:

*Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.
Bilirmisin cahillər
Nə etdilər vətənə?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana
Durur bila-hərəkət,
Rəvamı bir diriyə?
Nə getmədə iləri,
Nə dönmədə geriyə.
Düşmən qırar qapıyı
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa başqalarız,
Nə ittihad edəriz.
Ayıltmadı qələmim,
Su türk ilə əcəmi.
Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi [4, 36].*

İsmayıl bəy Qaspiralının «Dildə, fikirdə, işdə birlik» məramına əsaslanan belə bir məfkurə istiqaməti türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək dəsti-xəttini gündəmə gətirərək Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət kimi fəaliyyətə başlayan məmləkətin dövlət bayrağında mavi, yaşıl və qırmızı rənglərin simvolizə olunmasını şərtləndirmişdir.

Türkçülüyn rəmzlərindən olan ulduzun (səkkiz güşəli ulduzun – G.B.) və ayın bəzən məqsədli, bəzən də gizli şəkildə şeirdə işlənməsi, ədəbi-bədii düşüncədə əsaslı şəkildə yer alması yuxarıda qeyd olunan məfkurə istiqamətinin nəticəsi kimi meydana gəldiyini heç vaxt danmaq olmaz. İstiqlal düşüncəsinin tərənnümçüsü, daha sonralar 37-ci ilin repressiya qurbanına çevrilən Əhməd Cavadın 1918-ci ildə qələmə aldığı «Gəncəm, hey...» və 1925-ci ildə tamamladığı məşhur «Göy göl» şeirlərində ay və ulduz anlayışları səma təbiət lövhələri təsiri bağışlayan bir ifadə kimi işlədilsə də, əslində Gəncənin mübarizələrlə dolu və zəngin olan tarixi keçmişinə, istiqlal savaşlarında göstərdiyi qəhrəmanlıqlara müəyyən işarələrin, yönəlmələrin olduğunu da danmaq olmaz:

*Başının üstündə ulduz-ayın var!
Hər günü bir tarix ilin, ayın var!
O tay-bu tay axan Gəncə çayın var,
Car olub sellərin, Gəncəm,*

Gəncəm, hey!... [2]

Rənglərin simvolizə olunması, şeirdə təbiətə məxsus bir çalar kimi verilməsi də keçmiş işarələrin olduğunu inkar etmir. «Göy göl» şeirindəki aşağıdakı misralar belə bir səciyyəvi cəhəti ilə diqqəti çəkir:

*Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını qıralı Göy göl! [8, 13]*

Əhməd Cavadın yaradıcılığında özünü bürüzə verən belə xüsusiyyətlər ifrat ideoloji və sinfi mübarizə prinsiplərinə əsaslanan marksist tənqidçilər tərəfindən ciddi tənqiddə məruz qalır, şairin bayraqla, xüsusən rənglə bağlı misralarında keçmiş xatırlama, ona qayıdış xülyasının gizləndiyi açıq-aydın iddia edilirdi. Keçən əsrin 30-cu illərinin gənc marksist tənqidçilərindən biri olan H.Mehdi (Mehdi Hüseyn – G.B.) Əhməd Cavadın şeirlərində nəzərə çarpan belə keyfiyyətlərə toxunaraq yazırdı: «Beləliklə, burjua yazıçıları NEP in» (Yeni İqtisadi Siyasətin – G.B.) ölkəmizdə yaratdığı ümumi vəziyyətlə əlaqədar olaraq öz əski-mürtəce yollarına davam etmək üçün imkan tapa bilirlər. Axundzadə Cavad (Əhməd Cavad – G.B.) üç rəngli bayrağı açıqdan-açığa tərənnüm etməkdən qorxaraq pərdələnir, ağlayır, sızlayır. Zahirən şeirinin ahəngini dəyişməyə çalışır, lakin yenə də öz yolu ilə, musavatçı - burjua ideyaları yolu ilə yürüməsində davam edir. Üç ildən bəri öz fikrini deməyə bir yer tapa bilməyən Cavad, «Maarif və mədəniyyət» məcmuəsinin liberal proqramı ilə masqalanaraq ağlayır, ruzigardan şikayət edir, artıq bir əyləncə tapa bilməyərək yaşıl rəngli yaylıq əlinə alıb göz yaşlarını silməklə məşğul olur:

*Mən deyən yox, fələk deyən oldusa,
Əsdi yellər gül yanağın soldusa,
Dərd əlindən ala gözlər doldusa,
Sən ağlama mən ağlayım gözəlüm [6, 3-4].*

Tənqidçinin bu tipli ittihamları ilə heç də razılaşmaq mümkün deyil. Ən azı ona görə ki, burada konkret olaraq bayrağa və ya ona işarələri nişan verən təfərrüatlar və detallar, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Ancaq burada istəkləri boğulan, dövrün, zamanın amansız təqiblərindən gileylənən bir qəlbın düşüncə və hissiyyatlarının yer alması bütün reallığı və miqyas genişliyi ilə görünməkdədir.

Şeirinin sonrakı bəndini vulqar sosiologizm mövqeyindən təhlilə cəlb edən tənqidçi öz qənaətlərini belə ümumiləşdirir: «Müsavat hakimiyyəti dövründə parlaman (parlament – G.B.) üzvlərinin gözləri üstündə əyləşərək «Dalğa» adı altında öz millətçi şeirlərini toplayan, osmanlı-

sultan ordusunun «qalibiyyətini» tərənnüm edən, «bismillah» şüarını izləyən və erməni-türk qırğınları təbliğatının ön sıralarında yürüyən bu şair, indi başqa bir yol tapa bilməyir, ağlamaqda, üç rəngli bayrağın yasını saxlamaqda davam edir» [6, 4].

Şəxsi taleyini vətənin taleyi ilə eyni müstəvidə qələmə alan Almas İldırımın yaradıcılığında da bu cəhət özünün səciyyəvi keyfiyyətləri ilə yadda qalırdı. «Neçin?...» adlı şeirində şair bu cavabsız suallar üzərində düşünüb-daşınır, bolşevik üsuli-idarəsinin hazırladığı fitnə-fəsadları ayıq bir nəzərlə diqqətə çatdırmağa çalışırdı:

*Bəs neçin qəribəm bu doğma eldə,
Məhbəsdi dörd yanım, mən ki, boğuldum...
Məlun bir zamanda, məhkum bir ildə
Allahım, mən neçin şair doğuldum?... [5, 1]*

Akademik Bəkir Nəbiyev Almas İldırımın nakam həyatından, vətənpərvərlik duyğuları ilə süslənmiş yaradıcılığından bəhs edən «Didərgin şair» adlı monoqrafiyasında şairin poeziyasında və fikri inkişafındakı bu mühüm amilə toxunaraq yazırdı: «Doğma torpağını sarpmış vəhşətləri görə-görə inqilabı, qırmızı bayrağı vəsf edən müəlliflərdən fərqli olaraq, Almas İldırım ilk şeirlərində böyük bəşəri mövzular işləyən Hüseyn Cavidin ardınca Azərbaycanı, onun təbiətini, xalqının acı taleyini özünəməxsus bir tərzdə ədəbiyyatımıza gətirən Əhməd Cavadın arxasınca gedirdi» [7, 63].

Repressiyanın fiziki işgəncələrinə və məhvinə məruz qalan bu üç qələm sahibinin şəxsi talelərində olduğu kimi, yaradıcılıqlarında da müəyyən yaxınlıq və səsleşmənin olduğunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Almas İldırımı vətənidən, canı qədər sevdiyi yurd-yuvasından didərgin salan onun vaxtilə Türkiyədə «Həyat» dərgisində nəşr olunan «Dağlar» adlı şeirinin səbəb kimi göstərilməsi ayrı-ayrı mənbələrdə də dönə-dönə qeyd olunur. Şairin dağlar mövzusunda qələmə aldığı şeirlər çoxdur və məlum olduğu kimi, bu tipli şeirlərdə Almas İldırım yalnız təbiət mənzərələrini və lövhələrini yaratmaq, onun poetik rəsmini özünəməxsus peyzajlarla canlandırmaqla kifayətlənmir, hərçənd burada təbii gözəllik nişanəsi olan dağlarla yanaşı, vətənin özü də (təklənmiş vətənin) sinəsinə çəkilən dağlar da, düyünlər də bütün təfərrüatı ilə təsvirə gətirilir.

1927-ci ildə Bakıda qələmə alınan «Dağlar» adlı şeirin Türkiyədə işıq üzü görməsi Almas İldırımın həbsi üçün başlıca səbəb ola bilərdi. Bu o dövrə təsadüf edir ki, ayıq-sayıq olan sovet-bolşevik ideologisi nəinki onun hakimiyyəti mövcud olan dövrlərdə, hətta ona qədərki mərhələlərdəki hadisə və faktları üzə çıxarır və bunların əsasında milli istiqlalı, azadlıq və türk xalqlarının birliyini vəsf edən qələm sahiblərinin ədəbi mühakiməsini bir qədər sonra siyasi-ideoloji mühakiməyə çevirməyə xüsusi hazırlıq işləri aparırdı.

Almas İldırımın «Dağlar» şeirinin ilk bəndlərində sırf təbiət yönümlü təsvir və peysajların olmasını heç cür danmaq olmaz. Şeirdəki misralar da bunu əyani şəkildə təsdiqləyir:

*Öpərkən alnından füsunlu bir yaz,
Axıyor döşündən sellər, a dağlar!
Yaşıl, zümrüd gözlü yamaclarında
Açılır lalələr, güllər, a dağlar!... [5, 51]*

Şeirin ikinci və üçüncü bəndlərində də siyasi çalar, sovet quruluşuna yabançı meyilin izlərini axtarmaq əbəsdir. Ancaq şeirin üçüncü bəndindən başlayaraq şair təbiət palitrasına çox ustalıq və məharətlə siyasi-ideoloji rənglər və məna çalarları əlavə etməyə müvəffəq olur:

*Çəkilməş qəlbinə əskidən min dağ,
Titrədir eşqini açan hər dodaq,
Yayılır şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərib dillər, a dağlar?... [5, 51]*

Şübhəsiz ki, şeirin bu bəndində də və haqqında bəhs edəcəyimiz digər misralarında da Azərbaycanın tarixi keçmişinə, şanlı mübarizələrlə zəngin olan səhifələrinə poetik müraciət bütün miqyas və mənzərəsi ilə görünməkdədir. Məsələn:

*Zirvəndə oynayan ruzgarlar acı,
İllərlə görünməz başının tacı,
Anlat ki, dərdinin nədir ilacı,
Nədir bu dumandan tullər, a dağlar?* [5, 51]

– bəndində şairin dağların zirvələrində «...oynayan ruzgarlara» müraciəti adicə hərfi mənada külək, siyasi-ideoloji anlamda isə gün-güzəran bildirən ifadələr olaraq qalmır; burada vətənin taleyi ilə bağlı daxili həyəcan və narahatçılığa kifayət qədər işarələrin olmasını sübut və isbat etməyə, fikrimizcə, elə bir ehtiyac yeri də qalmır.

XX əsrin başlanğıcında və ilk onilliklərindən etibarən Azərbaycan şeirində milli istiqlal və müstəqillik ideyasını nişan verən məqamların boy göstərməsi adi və təsadüfi hadisə hesab oluna bilməz. Bu, millətin və xalqın azadlığı uğrunda mücadiləni özləri üçün şərəf işi hesab edən şeir sahəsində qələm çalan sənət fədailərinin poetik məqamnaməsi kimi mühüm önəm daşıyırdı.

O dövrün gənc ədəbi qüvvələrindən biri olan Cəfər Cabbarlının türkçülüüyü bir ictimai-estetik ideal səviyyəsinə qaldıran şeirlərinin birində dövlət rəmzlərindən olan bayrağa müraciətlə yazdığı misralarda bu cəhət bütün miqyası ilə nəzər-diqqəti cəlb etməkdədir:

*Rəmiz ilə dörd bir yanə işıq saçmaq istiyor,
Ara-sıra tərpaniyor, yüksək uçmaq istiyor,
Qollarilə türk ellərin bütün qucmaq istiyor,
Yaşıl donlu, mavi gözlü, al duvaqlı sevdiyim* [1, 357].

Bu faktlar bir daha onu göstərir ki, türkçülüüyü, islamçılığı və turançılığı bir ideoloji əsas və istiqamət kimi götürən mücadilənin ön sıralarında ədəbiyyat da fəal surətdə iştirak edirdi. Belə bir axın və təmayül yalnız bir şəxsin adı ilə deyil, böyük bir mübariz dəstənin fəaliyyəti sayəsində mümkün olurdu.

Elmi yeniliyi: Məqalədə yazıçı və şairlərin yaradıcılığın da əks olunan rəmz və sətiraltı mənaların elmi-nəzəri baxımdan tədqiqata cəlb edilərək açıqlanması işin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Təybiqi əhəmiyyəti: Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda ən tutarlı mənbə kimi istifadə olunma bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Turan ellərinə salam. Bakı: MBM, 2012.
2. Əhməd Cavad. Milli marş. Azərbaycan xalq Cumhuriyyətinin himni. “Ədəbiyyat qəzeti”, 21.12.2012
3. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2007, 479 s.
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. (Transliterasiya, tərtib, müqəddimə şərh və izahların müəllifi Ofelya Bayramlı), Bakı: Çəşioğlu, 2007, 253 s.
5. İldırım A. “Qara dastan (şerlər və poemalar). Bakı: Aydın, 1994, 143s.
6. Mehdi Hüseyn. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərnəşr, 1932, 333 s.
7. Nəbiyev B. Didərgin şair. (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu) Bakı: Sabah, 1997, 134 c.
8. Vəliyev Ş. “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 453 s.

**РЕЗЮМЕ
ФАКТЫ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ НЕСОГЛАСИЕМ С СОВЕТСКИМ РЕЖИМАМ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ЛИЦ**

Байрамова Г.А.

Ключевые слова: *борьба, символ, звезда, поэтический, трагедия.*

В статье творчество: А.Гусейнзаде, А.Джавад, А.Ильдырым и Дж.Джаббарлы, в произведениях которых с помощью подтекста отражено их критическое отношение к советской идеологии.

**SUMMARY
CRITICAL ATTITUDE TO SOVIET IDEOLOGY OF SOVIET LITERARY FIGURES**

Bayramova G.A.

Key words: *fighting, symbol, star, poetic, tragedy*

The works of A.Houseyzadeh, A.Javad, A.Ildirim and J.Jabbarli are discussed and their critical attitude to Soviet ideology with the help of overtone in their works are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	24.12.2015
	Son variant	12.01.2016